

fetes a partir d'hores d'arxiu i treball de camp. S'hi fan interessants aportacions sobre alguns aspectes d'actualitat entre els investigadors, com ara els problemes de l'agricultura intensiva d'Almeria i Múrcia o la conflictivitat dels regadius històrics. Es tracta, en conjunt, com hem dit adès, d'una aportació que serà objecte de nombroses referències en el futur. Per aquesta raó, és una llàstima que la revista, de presentació atractiva i original disseny gràfic, continga tantes errades ortogràfiques o tipogràfiques, especialment pel que fa als resums en anglès. No crec que se n'hagen fet proves d'impremta. D'altra manera no es pot comprendre, per exemple, que un croquis a tres quarts de pàgina —pres per Poveda Sánchez d'un article de M. A. Argemí i altres autors— hi siga reproduït a l'inrevés. Val a dir, emperò, que la qualitat científica dels articles no se'n ressent gens ni mica i que estem segurs que els primers en lamentar aquest fet hauran sigut els mateixos autors i els editors de la revista. Ens cal, per tant, felicitar-los per la reaparició d'*AREAS* i desitjar als editors molta sort en aquesta nova etapa.

CARLES SANCHIS

Universitat Politècnica de València

Algunes qüestions sobre l'integrisme. A propòsit de: HIBBS-LISSORGUES, Solange, *Iglesia, prensa y sociedad en España (1868-1904)*, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert y Diputación de Alicante. Alacant, 1995.

El llibre que comentarem de Solange Hibbs-Lissorges *Iglesia, prensa y sociedad en España (1868-1904)* és una síntesi de la tesi doctoral de l'autora que, amb el títol de «Traditionalisme et "esprit nouveau" dans l'Eglise catholique espagnole à travers la presse catholique catalane de 1868 à 1900», defensà a la Universitat de Tolosa II de Llenguadoc, l'any 1984. Tesi que fou ja recensionada per Casimir Martí en l'*Anuari 1989 de la Societat d'Estudis d'Història Eclesiàstica Moderna i Contemporània de Catalunya* (p. 173-177) i publicat el 1991). Onze anys després, s'ha editat aquest treball d'investigació en un llibre i en versió castellana, la qual cosa ens servirà per fer una anàlisi dels treballs que sobre l'integrisme s'han fet en els darrers anys i les coses que, al nostre entendre, resten per fer. L'autora ja ens assenyala que el volum «es una síntesis a la par que una ampliació de nuestra tesis doctoral» i això és important de remarcar-ho perquè pot incorporar, d'aquesta manera, el llibre de Joan Bonet i Casimir Martí *L'integrisme a Catalunya*, publicat el 1990, sens dubte una aportació fonamental sobre aquesta temàtica.

Estem en un moment en el qual podem donar unes pinzellades sobre l'estat dels estudis a propòsit d'un fet tan important per a la història de Catalunya i d'Espanya com és l'actuació de l'integrisme religiós. Tradicionalment, les referències sobre les diferents posicions religioses en l'Espanya contemporània es feien a través de vessants absolutament doctrinals. Tot plegat s'emmarcava en el tractament de l'anomenat «problema religiós», que com el «problema militar» o el «problema regionalista», ha marcat bona part de les controvèrsies polítiques de l'Espanya contemporània. No es podien analitzar els fenòmens perquè ells mateixos configuraven els escenaris de conflicte. La tensió clericalisme-anticlericalisme; la controvèrsia entre religió i modernitat; la defensa del paper de l'Església en la societat o, d'altra banda, el paper preponderant que havia de jugar l'Estat, feia que fos estèril qualsevol tractament historiogràfic i tot s'hagués de reduir a defenses apològiques dels diferents posicionaments. Només ha faltat la tràgica història de la Segona República i els estralls del franquisme per encarcarar una posició doctrinària que havia de fer prevaldre, per damunt de tot, una justificació de la catolicitat eterna d'Espanya, del règim com un defensor dels valors autèntics de la religió i un garant d'una moralitat estricta que emana-

va dels palaus episcopals. El concili Vaticà II trencà una mica tot això, creà un paràsit a dins del règim de grans conseqüències i possibilità l'emergència d'una església progressista que, curiosament, rebutjà posicions antigues del catolicisme espanyol. En aquest cas la sociologia va guanyar la història, si exceptuem algun membre eclesiàstic o algun secularitzat que s'ha dedicat a la interpretació del passat. Aquest fenomen es pot rastrejar en el propi corrent de la teologia de l'alliberament dels pobres i desfavorits socialment, fa pocs esforços per interpretar històricament les interrelacions entre religiositat popular, tradició, emancipació, anàlisi històrica del desenvolupament econòmic, etc. La nostra intenció no és ni de bon tros caure en la prepotència, però gosàriem dir que una aplicació de les teories thompsonianes per part d'aquest grup a la realitat històrica que denunciem hagués ajudat molt en l'explicació historicosocial del fenomen religiós.

Des de fa uns anys vam assistir a un seguit d'estudis sobre la història contemporània de l'Església espanyola i alguns dels seus aspectes, com és l'integrisme, que pretenien ser «neutres» i «científics». Ens referim als treballs de Cuenca Toribio, d'Andrés Gallego, Cacho Viu, Cárcel Ortí, Francisco Martí Gilabert, Juan Martín Tejedor, Feliciano Montero, José Manuel Bernardo Ares, Díaz de Cerio, García de Cortázar, Juan M. Laboa, Jesús Longares, María F. Núñez, Manuel Revuelta, Cristóbal Robles, Rafael Sanz de Diego i d'altres, dels quals no citem els seus treballs per no fer gaire llarga aquesta recensió. És obvi que hi ha moltes diferències entre ells i que alguns es molestarien en veure's agrupats amb alguns altres. Però nosaltres el que volem dir fent aquesta nòmina és que, amb diferències segons els casos, el conjunt ens ha començat a aclarir el panorama. Ens ha ajudat a identificar personatges, postures, publicacions, anàlisi de romeries, pontificats de prelats espanyols, qüestions relatives a la relació entre Església-Estat. La seva aportació, en aquest sentit, ha estat molt útil i, de ben segur, encara ens manca molts estudis positívistes per conèixer les coses, per identificar «el qui», per veure «el com», per comprovar «la manera de», etc. Què ens faltaria? Probablement, més interpretació històrica, una major síntesi entre aquests aspectes religiosos i la dinàmica general de la història d'Espanya, un esforç en veure els aspectes més polítics i socials de la història de l'Església. I ens falta, alhora, més contextualització, que ens ha de servir per a dues coses: per superar mites historiogràfics que repetim sense posar-los en crisi i per emmarcar les especificitats de casa nostra enfront d'altres realitats històriques europees. Cal tenir en compte que l'Església té un comandament centralitzat a Roma que, durant el XIX, va fer molts esforços per erigir-se malgrat les diferències nacionals que el creixement dels diferents estats anaven palesant. També ens manquen interpretacions de llarga durada atès que l'Església és un poder ideològic, moral i polític que ve de realitats històriques més allunyades i que es manté davant de realitats molt noves com són les derivades de l'expansió del capitalisme, del triomf del liberalisme, de les transformacions de la societat i del poder polític. Ja en parlar-ne més endavant, però considerem que les investigacions i interpretacions que s'han fet darrerament sobre el carlisme ens poden ajudar moltíssim per replantejar molts aspectes de la història de l'Església, contribuir a fer-nos preguntes noves i a intentar contestar-les. S'ha intentat alguna interpretació de llarga durada en alguns llibres publicats curiosament per autors estrangers com són els casos dels treballs d'Alfonso Botti, de W. J. Callahan o Frances Lannon, algun més interpretatiu i, d'altres, a cavall entre el manual i la interpretació.

Però tornem al tema de l'integrisme. I voldríem anomenar uns llibres que ens semblen especialment rellevants, sense que vulguem fer una relació exhaustiva de tots els treballs que s'hagin pogut realitzar, per raons d'espai. El primer que citarem és el de Javier Herrero, *Los orígenes del pensamiento reaccionario español* (edicions de 1971 i 1988) que té el mèrit de fer-nos veure com els orígens del pensament reaccionari espanyol tenen un component menys d'espanyolitat que el que ens havien fet creure els seus postuladors,

i s'emmarca dins de la tradició contrarevolucionària francesa de Barruel i d'altres. Lògicament, els atzars de la història d'Espanya faran que el trinomi «defensa de la religió-antirevolució-espanyolitat» siguin elements constitutius del nacionalisme espanyol més reeixit. Posa els peïls de punta de pensar que en ple segle xx i en temps del franquisme el mite de la conspiració judeomasònica encara fos un element primordial dels fonaments ideològics i polítics de la dictadura, en uns moments que l'ésser humà arribava a la Lluna. El llibre, molt centrat en temes ideologicodoctrinals, va començar a obrir nous camins per reinterpretar els fonaments del reaccionarisme espanyol i, per tant, del propi integrisme.

Un altre bon estudi és el de Begoña Urigüen *Orígenes y evolución de la derecha española: el neocatolicismo*, publicat el 1986, on ens radiografia perfectament el marc ideologicopolític del catolicisme espanyol durant el Sexenni, època en la qual es dona una conjuntura especialment favorable per a donar ales a les forces integristes en publicar Pius IX la famosa encíclica *Quanta Cura*, i el també famós *Syllabus*, i que significa la conjunció entre aquest corrent i el del carlisme. Però sens dubte una fita bibliogràfica en el tractament del tema de l'integrisme és el llibre de Joan Bonet i Casimir Martí, *L'integrisme a Catalunya. Les grans polèmiques 1881-1888* (1990). Rigorós en el tractament de les fonts, el treball de Bonet i Martí ens serveix per clarificar perfectament els diferents bàndols —integristes i mestissos—, veure els matisos personals dels personatges tractats i resseguir la lluita i les polèmiques que s'establiren durant aquells anys.

L'obra de Solange Hibbs-Lissorges *Iglesia, prensa i sociedad en España (1868-1904)* fa un recorregut per les polèmiques doctrinals i religiosopolítiques de l'Església catalana i espanyola des del sexenni revolucionari fins a finals del segle passat. La disputa entre uns que defensaven uns postures absolutament bel·ligerants amb la nova societat liberal que s'havia anat formant, els integristes, i uns altres que acceptaven una església més conforme amb la realitat d'una societat liberal que era ja inqüestionable, els «conciliadors». I el llibre agafa com a font primordial l'estudi de la premsa. De fet, aquest treball li permet identificar molt bé els personatges i la seva afiliació, els termes de les disputes ideologicodoctrinals i el paper de la premsa en aquests moments de fortíssima confrontació.

Dividit en quatre parts, la primera tracta sobre l'Església i la premsa catòlica durant el Sexenni. Creiem que queda molt clar, com ja ho perfilà Urigüen, de quina manera la conjuntura històrica marca els contorns dels neocatòlics i l'aliança amb els carlins a través de la Comunió Catòlico-Monàrquica. Una conjuntura que té, d'una banda, un caràcter internacional, centrada en la posició de Pius IX amb el *Syllabus*, el concili Vaticà I i la situació del regne d'Itàlia. Té, alhora, un context espanyol amb el reconeixement del regne d'Itàlia per part d'Isabel II i la posterior revolució de 1868 que determinarà la confluència entre els integristes i els carlins. I, finalment, aquest context internacional i espanyol propicia la discussió ideològica que és, a través de la premsa, on es ventila. Però pensem que el que és important, és de quina manera hi ha la necessitat d'esdevenir un «projecte» polític per l'Espanya d'aquells moments. Un «projecte polític» que ve acompanyat d'un «projecte ideològic» i d'un «projecte de mobilització» de masses. La premsa integrista, en aquells moments, té ja la intenció de convertir-se en un instrument de captació del poder polític i en una guia doctrinal de les masses catòliques. La premsa passarà de mantenir posicions molt defensives en la salvaguarda del paper de l'Església en aquell moment històric a posicions molt ofensives per tal d'incrementar parcel·les de poder per part d'uns grups de pressió molt potents en aquells moments. No volem pas dir que l'Església no hagués descobert abans el poder de la premsa que, d'altra banda, consideraven en molts casos una mena d'invent liberal i difusor d'idees destructives, i amb això ja podem veure des dels temps de la dominació napoleònica les publicacions impreses a Mallorca, nucli d'eclesiàstics refugiats, en contra de l'altra ciutat, Cadis, que esdevenia el paradigma dels

anhels constitucionals. I per no dir més es pot citar l'interès d'un Balmes d'incidir en la política de principis del quaranta a través de publicacions, aspecte molt ben estudiat per Josep M. Fradera a *Jaume Balmes. Els fonaments racionals d'una política catòlica* (1996). El que ara és bo d'assenyalar, i ho fa la mateixa autora, és la consideració per part dels integristes de l'instrument de combat que significa la premsa. Veuen molt clarament la necessitat de fer servir «nous instruments» i d'adaptar-se i de fomentar el periodisme catòlic. El mateix Sardà i Salvany ho expressa clarament quan diu: «Non nova, sed nova. No cosas nuevas sino de un modo nuevo. En menos palabras: lo viejo a lo moderno.» (*Revista popular*, 2 de març de 1872). És clar que la publicitat es converteix en l'arma ideològica per transmetre missatges polítics, d'una banda, i un element de mobilització, de l'altra. I això es pot comprovar quan som a l'època anomenada de les «grans polèmiques», entre el 1881 i el 1888. Tot el període es pot resseguir molt bé a través del llibre de Solange Hibbs-Lissorgues, per la utilització de les controvèrsies aparegudes als diferents mitjans de comunicació dels diferents grups i, sobretot, pel llibre de Bonet i Martí que hi afegeix documentació d'arxiu que completa la visió de la lluita entre els diferents sectors. Tenim clar el que volia significar el projecte pidalià de la Unió Catòlica i les polèmiques en què fou contestada pels integristes; la lluita per encapçalar romeries a Roma i a d'altres indrets per part d'ambdós grups; la generació i lectura que se'n fa de l'encíclica *Cum Multa* de Lleó XIII adreçada als catòlics espanyols per tal de pacificar-los; tot l'enrenou que suposà la publicació de l'obra de Sardà i Salvany *El liberalismo es pecado*, veritable Bíblia de l'integrisme hispà i publicació molt difosa a l'època, etc.

Finalment, l'autora fa una aproximació, crec que menys reeixida, a l'època que va de 1888 en endavant quan es produeix l'escisió entre el carlisme i els integristes i quan les tesis de Lleó XIII d'aproximar-se a l'estat liberal, ja incontestable, comencen a triomfar àmpliament, sobretot a partir de les dues encíclics *Immortale Dei* (1885) i *Libertas* (1888). I hem comentat que es tracta d'una aproximació menys reeixida, no per desmerèixer a la historiadora, sinó perquè a través de la premsa és més difícil de resseguir tota la problemàtica que es genera. Aquí sí que es fa del tot necessari ampliar el marc d'investigació i anar a raure als arxius. Bona part de les respostes a molts interrogants que ens plantejàvem queden explicitades en l'excel·lent llibre recentment aparegut de Jordi Canal *El carlisme dins l'Espanya de la Restauració. Un assaig de modernització política (1888-1900)* (1998), on queda clarament explicat el viratge modernitzador que fa el partit carlí quan, arran del trencament amb els integristes, ja no està sota l'òrbita nocedalista. Però Jordi Canal ens delimita molt bé el sector carlí i, ara, ben segur que ens manquen estudis del sector integrista a partir de 1888. Coneixem estudis com, per exemple, el de Maria Ojeda Vilallonga *Los integristas guipuzcoanos. Desarrollo y organización del Partido Católico Nacional en Guipúzcoa 1888-1898* (1984), on fa un estudi detallat d'aquest grup i la seva importància a la província de Guipúzcoa. Sabem, també, d'una tesi doctoral en curs de Santi Vila de la Universitat de Girona sobre Sardà i Salvany que ens podrà aclarir molts interrogants sobre aquest període a Catalunya.

Ara, un cop fets aquests comentaris sobre el llibre de Solanges Hibbs-Lissorgues, ens queden moltes preguntes que, ben mirat, no són sinó reptes per a possibles investigacions. Una d'elles és la necessitat de contextualitzar molt millor el paper de l'integrisme dins l'evolució política i històrica espanyola i catalana. ¿Eren uns retrògrads sense futur en un món que evolucionava ràpidament? ¿Representaven forces anacròniques en la dinàmica històrica que, necessàriament, passava pel triomf de l'estat liberal? ¿Eren representants d'una determinada política catòlica que conformà, encara que no triomfés, el tarannà de l'esdevenir històric de casa nostra? És obvi que defensaven una societat on l'Església havia de tenir les mateixes prerrogatives i el mateix poder que havia detentat durant l'Antic Règim.

Ara l'anacronisme és més que discutible. Pensem, sincerament, que representaven una fórmula política també «moderna» i que eren la versió «radicalitzada» d'una certa política catòlica que volia tornar a reconquerir quotes de poder perdudes. Els integristes i els conciliadors, seguidors de les tesis d'*aggiornamento* de Lleó XIII, perseguien gairebé el mateix. La diferència estibava en l'estratègia a seguir: mentre uns, els integristes, no combregaven amb res de l'estat liberal, els altres, els conciliadors, volien «recatolitzar» la societat mentre acceptaven alguns elements de l'estat liberal. S'hauria d'estudiar bé, però no hi ha contradiccions entre els pressupòsits integristes i l'evolució cap a la modernitat de la societat de finals del XIX. Formen part de les múltiples opcions polítiques que es donen en l'evolució històrica d'Espanya del moment. L'integrisme religiós de finals del segle XX ens demostra clarament com poden ser possibles plantejaments polítics basats exclusivament en postulats i en normes de conducta religioses i formar part del concert de les nacions «modernes» econòmicament. Els curriculum de molts dirigents del FIS algerià, molts d'ells enginyers formats a la Sorbona, ens demostra que no hi ha tantes contradiccions entre formes de dominació política basada en la religió i desenvolupament de la ciència i de la tècnica modernes. De fet, la «nova evangelització» que propugna Joan Pau II, que podríem posar-nos d'acord en què comporta un missatge antic i reaccionari, es fa amb mitjans de difusió ben moderns. No hi ha hagut cap papa tan audiovisual com aquest, la importància del qual ha estat molt gran en fenòmens de canvi polític com és en el cas de Polònia i en d'altres països de l'Est, aspecte, òbviament, que haurem d'esperar uns anys per comprovar-ne l'abast. Fenòmens catòlics com l'Opus Dei o Comunione e Liberazione, ens demostren fins a quin punt certs «integrismes» poden fer anar la màquina del desenvolupament capitalista d'una manera «moderna» i rendible. Si tenim en compte aquestes apreciacions ens podem preguntar millor ¿com és possible que l'integrisme tingués tanta força a Catalunya, la zona més avançada de l'Estat espanyol? ¿Com s'entén que probablement l'ideòleg més important dels integristes fos precisament Sardà i Salvany, un home de Sabadell, una de les ciutats en què les transformacions industrials i socials eren més visibles? ¿Com s'entén que les principals empreses periodístiques integristes —*La Revista Popular*, *El Correo Catalán*, *La Hormiga de Oro*— es produïssin en una ciutat tan desenvolupada com Barcelona? ¿Qui ens explica el fenomen de l'aparició de tantes revistes satíriques integristes a la ciutat comtal si no es té en compte que existien altres revistes satíriques com *La Campana de Gràcia*, en l'òrbita del republicanisme més avançat?

En un altre lloc vaig escriure que a vegades s'ha reduït massa l'integrisme, que és menyspreat des de la modernitat per defensar coses que són titlades de reaccionàries i anacròniques. Precisament som de l'opinió contrària. A finals del XIX hi havia tres grans opcions ideològiques i polítiques. D'una banda hi havia el de l'estat liberal que cada vegada estava més consolidat i que procurava per tots els mitjans crear el consens interclassista entorn de la seva viabilitat. No només servia per desenvolupar el sistema econòmic capitalista i ja havia construït tota la maquinària institucional —governos, parlaments, administracions, sistemes electorals—, sinó que s'havia introduït, com en temps anteriors ho havia fet l'Església, a dominar i controlar la quotidianitat de la població: feia inscriure en registres els naixements, els casaments i controlava els cementiris; creava xarxes educatives (evidentment dependent dels països); controlava l'ordre públic a través de les policies modernes i, a més a més, elaborava un marc mental, cultural i litúrgic perquè a través del sentit patriòtic, banderes, himnes, etc., la població se sentís identificada amb l'estat-nació. Una altra opció era la que girava entorn de l'obrerisme i de les classes populars. Contraris al sistema econòmic dominant que els explotava, els teòrics —marxisme, anarquisme, etc.—, havien plantejat unes alternatives al sistema econòmic i polític dominant. S'havien creat organitzacions d'enquadrament sindical i polític i, a més, també,

tota mena d'instruments de mobilització política com manifestacions, vagues, etc. També donaven alternatives a la quotidianitat de la població i alhora també havien generat el marc mental, cultural i litúrgic (banderes vermelles, celebració del Primer de Maig, himnes com la Internacional, etc.) per transmetre la seva opció i generar la mobilització necessària per enderrocar el sistema. Finalment hi havia aquells que volien tornar a fórmules de l'Antic Règim. Dins d'aquests hi havia l'Església i personatges com Sardà i Salvany n'era un decidit abanderat. I, evidentment, es veuran confrontats amb les dues opcions abans referides. Encara que reclamaven una opció que pot semblar estrictament religiosa, la seva opció i la seva lluita era política, era intentar imposar una altra vegada l'estat confessional i ser els administradors del poder. I com el liberalisme i l'obrerisme, faran servir eines de mobilització ben «modernes». La seva mobilització religiosa, que era una mobilització política, es feia en base a publicacions i a través de concentracions, de la mobilització pastoral i de la pràctica devocional. A través de pelegrinatges i romeries, els integristes intentaven mantenir en moviment els ànims dels creients i imbuir-los de la seva visió de les coses. Aquesta síntesi que es dóna en Sardà i Salvany entre el publicista que analitza la situació i dóna les claus ideològiques per tal que a partir de mobilitzacions religioses es vagi aconseguint les seves fites polítiques, ens acosta molt el personatge a l'intel·lectual contemporani, publicista i agitador.

Això ens planteja l'altra necessitat historiogràfica pel que fa al tema de l'integrisme: endegar estudis que l'emmarquin dins la història social. Veure què representava el control de bona part del baix clergat i el paper que aquests exercien en les seves diferents troncs. Interpretar el que significa políticament el domini dels seminaris, centres de formació ideològica de possibles agents socials. Comprovar el grau de mobilització real que tenien les concentracions, els pelegrinatges i les romeries integristes. Fins a quin punt van esdevenir uns grups de pressió que, sense triomfar, van fer que les coses anessin d'una determinada manera i no d'una altra. Ens falten estudis que ens demostrin qui pagava les revistes i publicacions integristes i quina relació tenien els representants d'aquests grups dins els cenacles de la burgesia catalana.

Preguntes totes molt difícils de contestar. Ho diem per experiència perquè la nostra obra *El bisbe Morgades i la formació de l'Església catalana contemporània*, volia veure la incidència social que té en el desenvolupament del catalanisme l'aportació del grup d'eclesiàstics «conciliadors» que van apostar per aquest moviment. Vam comprovar que això era molt difícil perquè, primer, calia rastrear de manera positivista els personatges, les obres, etc.

Pensem que tot plegat amb el pas del temps es podrà fer. En aquest sentit la bibliografia sobre el carlisme ens ajudarà molt. Propostes com les de Jesús Millan, l'última publicada a la revista *Ayer* (núm. 29, 1998), «Una consideración del carlismo», que recull aportacions ja fetes en d'altres escrits, d'analitzar el fenomen del carlisme en un context de llarga durada i com una opció d'entre les moltes que es plantejaven dins l'evolució històrica contemporània espanyola, ens faran replantejar també l'episodi integrista i la seva història.

JORDI FIGUEROLA

CANAL, Jordi, *El carlisme català dins l'Espanya de la Restauració. Un assaig de modernització política (1888-1900)*. Eumo, Vic, 1998; 304 p. + índex onomàstic.

Jordi Canal justifica l'excel·lent esforç de recerca que ha dut a terme en aquest llibre des del seu mateix títol. El carlisme de finals del vuit-cents no era un fenomen en extinció